

Jan Dvořák – Adam Hradilek

Perzekuce československých Židů v Sovětském svazu za druhé světové války

The persecution of Czechoslovak Jews in the Soviet Union during World War II

■ **Abstract:** Hundreds of thousands of refugees from Nazi German occupied Europe were met with various degrees of understanding and openness in many countries around the world. Those who ended up in the Soviet Union – a country still paralyzed by the “Great Terror” of the late 1930s – or in territories occupied by the USSR under the Molotov-Ribbentrop Pact, faced specific treatment. Many of the refugees who escaped the Nazi persecution were arrested by the Soviet authorities, accused of illegal entry or of espionage, and were enslaved in Gulag labor camps. After the Nazi occupation of the Czech lands in March 1939, followed by the outbreak of the Second World War in September of the same year, more and more Czechoslovak citizens were leaving their country for the Soviet Union. Thousands of Czechoslovak Jews were among them.

Soon after crossing the border or after the arrival of the Soviet occupiers, they faced the same fate as other refugees – arrests and years of hard labor in the most remote areas of the USSR. The rescue for some of them came, paradoxically, after the German attack on the Soviet Union. The Soviet leadership, compelled by the Czechoslovak government-in-exile, allowed the establishment of a Czechoslovak military brigade within the Soviet army and granted amnesty to Czechoslovak citizens in the Gulag in 1942. Czech Jews were strongly represented in the unit, distinguished themselves in the battles on the Eastern Front, and helped to defeat Nazi Germany and its Allies. Many of those who survived the harsh conditions of the Gulag died in these battles. Based on interviews with the survivors and their families and on recently discovered archive materials, the present study describes the stories of several Czechoslovak Jews who sought refuge from the Nazis in the USSR.

■ **Keywords:** WW II refugees; Jews; persecution; Protectorate of Bohemia and Moravia; Carpathian Ruthenia; NKVD (People's Commissariat for Internal Affairs); Gulag; Soviet labor camps; Czechoslovak Army Corps in Soviet Union

■ **Mgr. Jan Dvořák** je členem skupiny orální historie Ústavu pro studium totalitních režimů v Praze a externím doktorandem na Slezské univerzitě v Opavě. Specializuje se na dějiny židovských komunit v českém Slezsku a osudy českých občanů perzekvovaných v SSSR (jan.dvorak@ustrcr.cz).

■ **Bc. Adam Hradilek** vede skupinu orální historie Ústavu pro studium totalitních režimů. V současné době se specializuje na téma perzekuce československých občanů v SSSR. Je rovněž koordinátorem orálně historického projektu Muzea holokaustu ve Washingtonu (USHMM) v ČR (adam.hradilek@ustrcr.cz).

Na začátku druhé světové války hledaly statisíce uprchlíků z nacisty okupovaných zemí Evropy útočiště v mnoha státech světa a setkávaly se s rozličnou mírou pochopení a otevřenosti ze strany místních vlád. Se specifickým přístupem se setkali uprchlíci v Sovětském svazu, kde na přelomu třicátých a čtyřicátých let právě vrcholila „špionomanie“ a sovětská společnost byla paralyzována atmosférou strachu. Stovky tisíc běženců, kteří překročili hranice do Sovětského svazu, případně přebývali na území, okupovaném v průběhu války Sovětským svazem, se často stali obětmi tamějšího represivního režimu. Útěkem na východ se vyhnuli nacistické perzekuci, aby byli následně obviněni ze špionáže, případně nelegálního překročení hranic, a stali se otroky komunistických nápravně pracovních táborů Gulagu (Glavnoje upravlenije lagerej –

GULAG), kde řada z nich zahynula. Mezi obětmi byly i desetitisíce Židů, včetně těch z Československa.

Po nacistické okupaci Čech a Moravy v březnu 1939 a vypuknutí druhé světové války v září téhož roku se na sovětské území (od poloviny září 1939 k němu patřila i část bývalého východního Polska) uchýlovalo stále více československých občanů ohrožených nacistickou okupací, z nichž někteří byli odhodláni zapojit se do boje proti ní. Mezi nimi byly i tisíce židovských uprchlíků, kteří tvořili po Rusínech prchajících z Podkarpatské Rusi před maďarským fašismem druhou největší skupinu. Českoslovenští Židé se dostávali na území SSSR ve dvou hlavních uprchlických vlnách. Největší počet židovských běženců směřoval po zaboru Československa v březnu 1939 do Polska, nejčastěji do Krakova a Katovic, kde se snažili získat víza na Západ, především do Velké Británie. Po německém útoku na Polsko 1. září 1939 se pak přesouvali dále na východ Polska, nejčastěji do Lvova, s cílem dostat se do Sovětského svazu, Rumunska a dalších zemí. Sověti však dva týdny po německém útoku na Polsko sami zahájili okupaci jeho východní části. Většina československých uprchlíků se tím pádem ocitla pod sovětskou okupační správou. Druhá vlna uprchlíků směřovala z nejvýchodnější části předválečného Československa – z Podkarpatské Rusi. Ve stejný den, kdy začala okupace Čech a Moravy, zahájila maďarská armáda okupaci právě Podkarpatské Rusi. Represe vůči místnímu obyvatelstvu, sílící antisemitismus a odvody do pracovních jednotek maďarské armády vyvolaly vlnu emigrace tisíců převážně mladých lidí do Sovětského svazu. Mezi nimi byly i stovky Židů.

Specifickou skupinu československých Židů perzekvovaných v Sovětském svazu tvoří vězni z vůbec prvních, nacisty organizovaných, deportačních transportů evropských Židů v dějinách holocaustu – tedy transportů do Niska nad Sanem. Z celkového počtu 5 000 Židů deportovaných koncem října 1939 z Ostravy, Katovic a Vídně do Niska nad Sanem pocházelo přibližně 1 500 osob z českých zemí (většina z nich byla původem z Ostravska či české části Těšínska). Jelikož bylo ještě před samotným zahájením „Akce Nisko“ rozhodnuto o jejím zastavení, dostali se do nedostavěného tábora u obce Zarzecze pouze vybraní vězni a většina ostatních (přes 4 000 osob) byla vyhnána na sever k Lublinu či k nedaleké německo-sovětské hranici, již mnozí z nich následně ilegálně překročili. Až na výjimky ale byli dříve či později na sovětském území zatčeni NKVD a odesláni do táborů Gulagu, případně na nucené práce v kolchozech.

Perzekuce židovských uprchlíků v SSSR během druhé světové války je známou skutečností. Je zmiňována, byť jen okrajově, v autoritativních souhrnných dílech zahraničních autorů o Gulagu,¹ všeobecně jsou také známy i některé konkrétní osudy perzekvovaných Židů. Patřila mezi ně například i Margaret Buber-Neumannová, německá komunistka vězněná nejdříve v Gulagu a po podpisu paktu Ribbentrop-Molotov vydaná v roce 1940 Sověty nacistům, kteří ji okamžitě uvěznili v koncentračním táboře Ravensbrück.² Z nedávno vydaných vzpomínek zmiňme knihu Zeva Katze *From the Gestapo to the Gulag*,³ jež vyšla v roce 2004 s předmluvou předního odborníka na holocaust Yehudy Bauera. Katz v knize popisuje perzekuci své rodiny a dalších polských Židů, kteří byli deportováni z okupovaného Polska do pracovních kolonií v Sovětském svazu.

¹ Anne APPLEBAUM, *Gulag. Historie*, Praha 2004; Steven A. BARNES, *Death and Redemption. The Gulag and the Shaping of Soviet Society*, Princeton 2011.

² Margaret BUBER-NEUMANNOVÁ, *Zajatkyňi Stalina i Hitlera. Svět v temnotě*, Brno 2011.

³ Zev KATZ, *From the Gestapo to the Gulags: one Jewish life*, London - Portland 2004.

Téma však dosud nebylo samostatně zpracováno ve shrnující publikaci, která by tento fenomén šířeji uchopila. A to v případě jak zahraniční, tak tuzemské historiografie.

V Československu nebylo možné až do pádu komunistického režimu problematiku perzekuce československých občanů v Sovětském svazu ze zřejmých politických důvodů zkoumat. První dílčí studie, články a publikace se na toto téma začaly objevovat teprve po roce 1989 a počátky systematického historického výzkumu lze datovat až koncem devadesátých let. Tematicke perzekvovaných československých občanů a obyvatel českých zemí v Sovětském svazu v letech 1918–1956 se dlouhodobě věnuje především tým historiků ze Slezského zemského muzea v Opavě a Slezské univerzity v Opavě v čele s profesorem Mečislavem Borákem.⁴ Jejich výzkum zaměřující se na formy, metody, celkový rozsah a vývoj perzekučních opatření, která sovětský totalitní režim v letech 1918–1956 uplatňoval vůči československým občanům, mimo jiné prokázal, že ve většině zjištěných skupin obětí perzekuce lze najít i československé Židy. Osudům československých Židů v Gulagu pak věnoval Mečislav Borák i jednu z prvních studií,⁵ tematicky pak s touto problematikou úzce souvisejí i další jeho práce zachycující osudy výše zmíněných židovských transportů z Ostravy, Katovic a Vídně do již zmíněného Niska nad Sanem.⁶ Nemůžeme ovšem opomenout ani práce jiných autorů – Zdeňka Vališe,⁷ Jiřího Friedla,⁸

⁴ Z řady prací uvádíme pouze ty zásadní – Mečislav BORÁK a kol., *Perzekuce občanů z území dnešní České republiky v SSSR. Sborník příspěvků* (= Sešity ÚSD AV ČR 38), Praha 2003; TÝŽ, *České stopy v gulagu. Z výzkumu perzekuce Čechů a občanů ČSR v Sovětském svazu*, Opava 2003; TÝŽ (ed.), *Perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956)*, Sborník studií I: Vězni a popravení, II: Váleční zajatci a internovaní, Opava 2007; TÝŽ, *Výzkum perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956)*, Sborník příspěvků z mezinárodní vědecké konference, pořádané Ústavem pro soudobé dějiny Akademie věd České republiky, Národním archivem České republiky a Slezským zemským muzeem 30. listopadu 2006 v Praze, Opava 2007.

⁵ Mečislav BORÁK, *Českoslovenští Židé - oběti gulagů a popravišť v Sovětském svazu*, in: Helena Macháčová (ed.), *První pražský seminář. Dopady holocaustu na českou a slovenskou společnost ve druhé polovině 20. století. Příspěvky účastníků semináře konaného 8. listopadu 2007 v Poslanecké sněmovně Parlamentu ČR*, Praha 2008, s. 97–110.

⁶ Viz např. Mečislav BORÁK, *První deportace evropských Židů. Transporty do Niska nad Sanem (1939–1945)*, Úvodní slovo Václav Havel a Jiří Daniček, vydal Český svaz bojovníků za svobodu, Ostrava 2009; TÝŽ, *The First Deportation of the European Jews. The Transports to Nisko nad Sanem (1939–1940)*, Opava 2010; TÝŽ, *Z nacistického koncentračního tábora do sovětských gulagů (Osudy ostravských Židů z transportů do Niska nad Sanem)*, in: Ostrava. Příspěvky k dějinám a současnosti Ostravy a Ostravska 25, Ostrava 2011, s. 97–135.

⁷ Zdeněk VALIŠ, *Čechoslováci v táborech a věznicích NKVD za druhé světové války. Výběr dokumentů z fondů VHA a Archivu MV ČR (materiálová studie)*, in: M. Borák (ed.), *Perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956)* II, s. 201–324; TÝŽ, *Čechoslováci v táborech a věznicích NKVD za druhé světové války (1940–1944). Výběr dokumentů z fondu Vojenského ústředního archivu a Archivu Ministerstva vnitra ČR*, in: M. Borák (ed.), *Perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956)* II, s. 201–324; TÝŽ, *Heliodor Pika v boji za životy Podkarpatorusů. Ze sovětských gulagů do Československé armády*, Časopis Slezského zemského muzea, řada B, 57, 2008, č. 1, s. 22–59, zvláště s. 43–58.

⁸ Jiří FRIEDL, *Internace československých vojáků v SSSR 1939–1941*, in: M. Borák (ed.), *Perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956)* II, s. 157–200; TÝŽ, *Internace Východní skupiny československé armády v SSSR ve světle sovětských dokumentů*, Slovanský přehled 93, 2007, č. 1, s. 87–120; TÝŽ, *Projevy perzekuce během internace Východní skupiny čs. armády v Sovětském svazu*, in: M. Borák (ed.), *Výzkum perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956)*, s. 75–89.

Vladimíra Bystrova⁹, Milady Polišíenské¹⁰ či Tomáše Staňka.¹¹ Bez znalosti těchto prací nelze perzekuci československých Židů v SSSR zasadit do odpovídajícího kontextu. Dodnes je velmi přínosná i starší publikace Ericha Kulky o Židech v československé vojenské jednotce v SSSR,¹² v níž vycházel především ze svědectví československých Židů, zaznamenaných během šedesátých a sedmdesátých let v Izraeli.

Spektrum dochovaných archivních pramenů k tématu československých občanů perzekvovaných v SSSR je značně široké. Problémem ovšem zůstává roztržitost pramenné základny v tuzemských a zahraničních archivech a zejména pak omezený přístup badatelů do archivů v postsovětských zemích (hlavně do centrálních a regionálních archivů na území Ruska a Ukrajiny), v jejichž fondech se nacházejí stěžejní dokumenty. Důležité informace je proto nezbytné čerpat i ze svědectví samotných pamětníků. V rámci snahy zachytit československou paměť Gulagu pracovníci Skupiny orální historie (dále jen SOH) Ústavu pro studium totalitních režimů (dále jen ÚSTR) zaznamenali přes 40 rozhovorů s bývalými vězni sovětských táborů a několik desítek rozhovorů s pozůstalými. Kromě České republiky probíhalo natáčení také v Izraeli, na Litvě, na Ukrajině, v Rakousku či USA. V archivu SOH jsou dále uchovány desítky písemných vzpomínek a tisíce dopisů, dokumentů a fotografií k tematice Gulagu. Cenné vzpomínky Čechoslováků vězněných v sovětských táborech lze dohledat i v jiných archivech, které se zaměřují na uchování orálněhistorických pramenů, zejména pak v Centru vizuální historie Malach, jež poskytuje přístup k rozsáhlému digitálnímu archivu USC Shoah Foundation obsahujícímu soubor bezmála 52 000 výpovědí přeživších a svědků holocaustu, či v audioarchivu Post Bellum.

Výzkum Skupiny orální historie ÚSTR se dosud zaměřil především na skupinu uprchlíků, kteří se do SSSR dostali během druhé světové války ilegálně z území Podkarpatské Rusi (tehdy už ale okupované Maďarskem). Z této oblasti totiž pochází nejvíce dosud žijících pamětníků, jejichž svědectví se podařilo zaznamenat a zároveň konfrontovat s materiály NKVD, které se dochovaly v ukrajinských archivech. Ve Státním archivu Zakarpatské oblasti se například nachází přes osm tisíc vyšetřovacích spisů NKVD vedených na uprchlíky, kteří přešli hranice do SSSR.¹³ V každém z nich lze nalézt důležité informace k jednotlivcům či celým skupinám, zatčeným na území SSSR a následně odsouzeným k vysokým trestům v nápravně pracovních táborech. Tyto spisy mají víceméně stejnou strukturu a vypovídací hodnotu – většinou obsahují seznam obviněných, protokol o zadržení,

⁹ Vladimír BYSTROV, *Z Prahy do gulagu aneb překáželi*, Praha 1999; TÝŽ, *Únosy československých občanů do Sovětského svazu v letech 1945–1955*, Praha 2003; TÝŽ, *Průvodce říší zla*, Praha 2006.

¹⁰ Milada POLIŠENSKÁ, *Čechoslováci v Gulagu a československá diplomacie 1945–1953*, Praha – Bratislava 2006.

¹¹ Tomáš STANĚK, *Českoslovenští občané v systému GUPVI-NKVD v SSSR v letech 1945–1956 a němečtí váleční zajatci v Československu v etapě 1945–1960*, in: M. Borák (ed.), *Perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956)* II, s. 15–156; TÝŽ, *Občané předválečné ČSR v systému zařízení GUPVI NKVD-MVD v SSSR v letech 1945–1953 (vstupní úvaha)*, in: *Výzkum perzekuce československých občanů v Sovětském svazu (1918–1956)*, s. 53–66.

¹² Erich KULKA, *Židé v československé Svobodově armádě*, Toronto 1979, Praha 1981. Kniha vyšla znovu v nakladatelství Naše vojsko v Praze 1990; hebrejsky v Jeruzalémě 1977; anglicky jako *Jews in Svoboda's army in the Soviet Union*, London – New York 1987.

¹³ Státní archiv Zakarpatské oblasti (Державний архів Закарпатської області – dále jen DAZO), fond (dále jen f.) Kriminalnyje děla – značka fondu (dále jen zn. f.) 2558 (1939–1994).

rozhodnutí o zatčení, rozhodnutí o výběru předběžných opatření, příkaz k zatčení, dotazník zatčeného, výpis trestů, soubor otisků prstů a fotografií, protokol o prohlídce a další související dokumenty, protokol o výslechu obviněných, protokoly o výslechu svědků, rozhodnutí o obžalobě, rozhodnutí o přijetí vyšetřovacího spisu, případně rozhodnutí o prodloužení vyšetřování, ověřující materiály, protokol o výsledcích vyšetřování, obvinění, rozsudek a rozhodnutí o rehabilitaci většinou ze začátku devadesátých let. Výjimkou ale nejsou rehabilitace už z konce padesátých a z šedesátých let. Velice pozoruhodnou součástí těchto spisů bývají zabavené osobní fotografie a dokumenty zatčených.

V roce 2012 pracovníci Skupiny orální historie prošli stovky těchto spisů a okrajově i několik spisů z užhorodské pobočky Archivu Služby bezpečnosti Ukrajiny. Základní představu o charakteru a osudech utečenců do SSSR nám poskytuje analýza dat obsažených v podrobném inventáři k fondu vyšetřovacích spisů z let 1939–1994.¹⁴ Z celkového počtu 8,5 tisíce uprchlíků z let 1939–1942, jejichž spisy se dochovaly v užhorodském archivu, bylo 600 židovského původu. Z tohoto počtu pocházelo 242 z Podkarpatské Rusi, 158 z Maďarska, 148 z Rumunska, 47 ze Slovenska, dva z českých zemí, dva z Polska a jeden z Jugoslávie. 80 % z nich mělo základní, 13 % středoškolské a pouze 2 % vysokoškolské vzdělání. U zbývajících pěti procent není vzdělání uvedeno. Jak vypovídá další statistický údaj, za rozhodnutím k útěku do SSSR stála u většiny československých Židů spíše geografická blízkost než politické sympatie k SSSR. Mezi židovskými uprchlíky bylo 23 % členů Komunistické strany Československa (dále jen KSČ), což odpovídalo celkovým politickým preferencím a volebním výsledkům na Podkarpatské Rusi koncem třicátých let. Toto členství bylo pro uprchlíky paradoxně přitěžující okolností. Z archivních materiálů i výpovědí pamětníků je patrné, že s členy KSČ bylo po vstupu na území SSSR zacházeno přísněji než s ostatními, bylo jim například vyčítáno, že „měli zůstat tam, kde je strana potřebuje“, a v průměru byli odsuzováni k vyšším trestům.¹⁵ Tříletému trestu v táborech Gulagu za ilegální přechod hranice neunikl například ani komunistický činitel na Podkarpatské Rusi a později nechvalně proslulý prokurátor a soudce Karel Vaš.¹⁶ Z výzkumu fondu *Kriminalnyje děla*, který vedli ukrajinští historici, lze přibližně odvodit i úmrtnost uprchlíků v sovětských táborech. V celkem 882 osobních spisech je přiložena dokumentace o smrti odsouzeného v táborech. V 1780 spisech se nedochovala zmínka ani o propuštění, ani o smrti, ale ukrajinští historici na základě dalších výzkumů usuzují, že většina těchto osob v lágrech zemřela.¹⁷ Úmrtnost uprchlíků tak dosáhla přibližně 25 %.

Utečenci z Podkarpatské Rusi byli po zatčení sovětskými pohraničníky předáni nejbližším orgánům NKVD v příhraničních městech Skolje, Stryj či Nadvorna, kde byly zřízeny sběrné věznic a tábory NKVD. Odtud byli dále transportováni do věznic ve Stanislavově, Poltavě, Starobělsku či Vinnici, kde čekali na soud. Rozsudky vynášely zvláštní tribunály NKVD bez přítomnosti obžalovaných, kterým bylo soudní rozhodnutí buď

¹⁴ *Reabilitovani istorijeju. Zakarpatskaja oblast I-II*, Užhorod 2003.

¹⁵ Srovnej např. rozhovory s Vasilem Korolem a Ivanem Čilipkou, viz *Sbírka rozhovorů Oddělení dokumentace Ústavu pro studium totalitních režimů*, rozhovor s V. Korolem zaznamenal Adam Drda 20. února 2010, zpřístupněno na: <http://www.ustrcr.cz/cs/vasil-korol>; rozhovor s I. Čilipkou zaznamenal Jan Dvořák, 27. prosince 2012, zpřístupněno na: <http://www.ustrcr.cz/cs/vasil-korol>.

¹⁶ Adam HRADILEK, *Karel Vaš v SSSR. Vězném a spolupracovníkem NKVD*, Paměť a dějiny 6, 2012, č. 3, s. 72–88.

¹⁷ *Reabilitovani istorijeju. Zakarpatskaja oblast I*, s. 55.

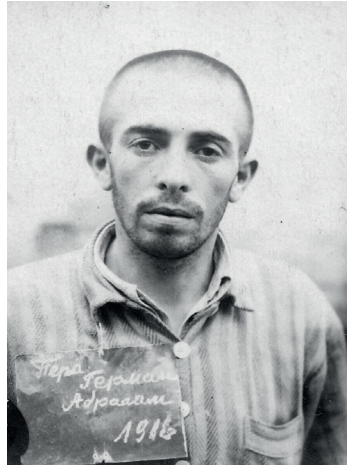
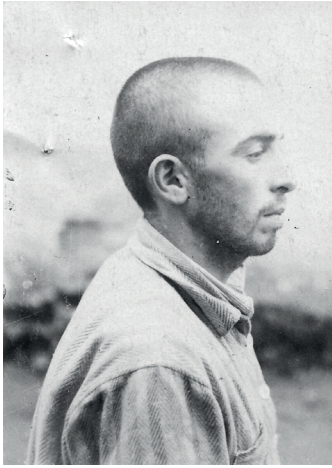
osobně sděleno přímo na cele, nebo hromadně během nástupu ve věznici. Nejčastějším trestem byly tři roky za ilegální přechod hranic nebo za špionáž pět let těžké práce v nápravně-pracovních táborech Gulagu. Koncem třicátých let byla zahájena řada rozsáhlých industriálních a stavebních projektů v odlehlých končinách SSSR. Byla zvýšena, případně započata masivní těžba uhlí v povodí řek Vorkuty a Pečory či v kazašské Karagandě, těžba ropy na Uchtě a těžba vzácných kovů v Norilsku a na Kolymě. Těžbu nerostných surovin a jejich zpracování měla na starosti *Hlavní správa nápravně pracovních táborů*, již se nedostávalo pracovních sil. Na tuto skutečnost si v listopadu 1939 v dopise politbyru stěžoval Lavrentij Berija.¹⁸ Masa uprchlíků před nacismem a fašismem se tak stala vítanou posilou. Běženci z bývalého Československa byli nejčastěji odesíláni na otrockou práci právě do výše zmíněných míst.

Do Sovětského svazu utíkali z okupovaných území nejen jednotlivci a celé rodiny, ale hromadně i skupiny osob, jejichž členové se navzájem mnohdy ani neznali. Jednou z mnoha byla například i skupina kolem Ondřeje Grossmana (* 1912), který pocházel z rodiny židovského advokáta v Užhorodě. Tento pronásledovaný člen KSČ se uchýlil v září 1940 do svého rodiště, městečka Velký Bereznyj. Zde se setkal se svými kamarády z dětství, kterým navrhl, aby společně překročili nedaleké maďarsko-sovětské hranice, a tím se vyhnuli transportu do maďarských pracovních táborů. První dva ze strachu odmítli; Grossmanovi se však podařilo přemluvit k odchodu krejčího Bernáta Rosnera (* 1910), ševce Michala Abramoviče (* 1906) a syna majitele cukrárny Semena Davidoviče (* 1914). K nápadu přejít nelegálně hranice se původně přihlásilo více lidí z Velkého Berezného, avšak uskutečnit se ho odvážili pouze tyto čtyři muži. Po cestě k hranicím pak potkali ještě další tříčlennou skupinku (dva Židy a Rusína) směřující k hranicím, jež se k nim připojila. O samotný přechod se měl postarat další člen KSČ Fedor Babič, který je ale za 50 pengů pouze doprovodil do vesnice Ljuta, nacházející se tehdy asi 10 kilometrů od sovětské hranice. Tam se jich ujal Michail Markovič, jemuž za převod přes hranice zaplatili dalších 102 pengů. I přesto, že je měl Markovič doprovodit pouze k hranicím, nakonec se i on s nimi dostal na území SSSR. Na sovětskou stranu tedy přešlo najednou osm mužů a dne 10. září 1940 kolem šesté hodiny ranní byli všichni nedaleko vesnice Lybochora zadrženi sovětskými pohraničníky. Nejprve byli vězněni ve sběrném táboře ve Skolje, později ve věznici v Žitomiru. Dne 7. června 1941 pak bylo šest z nich odsouzeno zvláštním tribunálem při NKVD do kolymského Sevvostlagu¹⁹ – Grossman a jeho tři přátelé na pět let, zbylí dva na tři roky. Půl roku po vynesení rozsudku Ondřej Grossman v táboře zemřel.²⁰

¹⁸ Oleg Vitaljevič CHLEVŇUK, *Historie gulagu: od kolektivizace do „velkého teroru“*, Praha 2008, s. 288–291.

¹⁹ Sevvostlag (zkratka z ruského spojení Severo-Vostočnyj ispravitel'no-trudovoj lager, česky Severovýchodní nápravně-pracovní tábor) byl zřízen 1. dubna 1932. Nacházel se na severovýchodní Sibiři v Dálněvýchodním kraji (na území dnešního Chabarovského kraje a Magadanské oblasti a dnešní republiky Sacha, bývalé Jakutské autonomní SSSR). Správa sídlila zpočátku na řece Kolymě v osadě Srednikan (dnes obec Ust'-Sredněkan) a později v Ochotském moři, v zálivu Nagajeva v Taunské zátocce v sousedství Magadanu a nakonec v samotném městě Magadanu. K 1. červenci 1940 se zde nacházelo až 190 309 vězňů. Více viz V. BYSTROV, *Průvodce říší zla*, s. 502–504.

²⁰ DAZO, zn. f. 2558 (1939–1994), Vyšetřovací spis Bernáta Rosnera a spol.

Herman Perl
a jeho manželka Sima
po zatčení v červenci
1940.

Všechny fotografie
doprovázející tuto stat
pocházejí ze Státního
archivu Zakarpatské
oblasti (DAZO)
a jsou publikovány
s jeho souhlasem
(pozn. redakce).

Se svou manželkou a její sestrou se do SSSR rozhodl uprchnout židovský dělník a od roku 1931 člen KSČ Herman Perl (* 1916). Před válkou žil osm let v Brně, kde pracoval jako zámečnick a řidič. Po německém záboru Čech a Moravy odešel nejdříve na Slovensko a poté na Podkarpatskou Rus. Se svou ženou Simou (* 1923) a její sestrou Fajgou Berkovičovou (* 1918) přešli do SSSR dne 18. července 1940 v oblasti vesnice Lavočne. Byli ale zadrženi pohraniční hlídkou pouhých 1000 metrů od hranice. Při pozdějším výslechu Perl uvedl, že důvodem jeho útěku byla především obava z maďarského uvěznění kvůli svému členství v komunistické straně, zároveň doufal v lepší život a získání slušné práce v SSSR. Obě sestry pak tvrdily, že ho pouze následovaly. V červenci 1940 obvinila NKVD ze Skolje všechny tři zadržené z trestného činu nelegálního přechodu hranice a dne 27. září 1940 je pak Zvláštní rada NKVD Dobrovyčské oblasti odsoudila na tři roky pobytu v nápravně pracovních táborech. Perl byl v říjnu 1940

Rodina Hermana Perla - rodinná fotografie mu byla odebrána při osobní prohlídce.

převezen do Kargopollagu,²¹ manželka se švagrovou do táborů Siblagu.²² O jejich pozdějších osudech již další zprávy nejsou.²³

Přísné trestání nelegálního překročení sovětské státní hranice, společně se zaváděním sovětského režimu na anektovaných územích, tedy mělo za následek hromadné zatýkání „špiónů“ a dalších „státu nepřátelských osob“, později odsouzených k mnohaletým trestům v táborech Gulagu. Pro československé občany (a tedy i pro československé Židy) však v roce 1942 svítla naděje, poté co se sovětská vláda začátkem toho roku zavázala k jejich všeobecné amnestii, pokud se přihlásí do nově se tvořící Československé vojenské jednotky v SSSR.²⁴ I když se propouštění řady Čechoslováků z táborů často protahovalo

²¹ Kargopollag (zkratka z ruského Kargopolskij ispravitel'no-trudovoj lager, česky Kargopolský nápravně-pracovní-tábor) byl zřízen 16. srpna 1937. Nacházel se v Archangelské oblasti na severu Ruska. Správa sídlila v letech 1938–1940 ve městě Kargopoli na jihozápadě oblasti a potom v železniční stanici Jercovo. Nejvíce vězňů zde bylo vězněno k 1. lednu 1941, a to 25 218 osob. Více viz V. BYSTROV, *Průvodce říší zla*, s. 227–229.

²² Siblaga (zkratka z ruského Sibirskij ispravitel'no-trudovoj lager, česky Sibiřský nápravně-pracovní tábor) byl zřízen již na podzim 1929. Nacházel se na jihozápadní Sibiři od Irtyše na západě až po Jenisej na východě. Správa sídlila střídavě ve městech Novosibirsk a Mariinsk. K 1. lednu 1942 zde bylo drženo až 77 919 vězňů. Více viz V. BYSTROV, *Průvodce říší zla*, s. 509–511.

²³ DAZO, zn. f. 2558, Vyšetřovací spis Hermana Perla a spol.

²⁴ Amnestie pro československé občany vězněné v SSSR byla dojednaná plukovníkem Heliodorem Píkou již koncem roku 1941, ale Státní výbor obrany SSSR ji vyhlásil až na svém zasedání 3. ledna 1942 s tím, že se bude vztahovat jen na internované a vězněné československé státní příslušníky mimo „osob

(mnohdy záviselo jen na vůli táborového velitele), Židé měli na rozdíl od Rusínů tu výhodu, že nikdo většinou nezpochyboval jejich československou státní příslušnost. I z dochovaných, ovšem ne zcela úplných statistik o národnostním složení (tehdy se uvádělo podle mateřské řeči) československých vojenských jednotek na území Sovětského svazu je zřejmé, že největší procento dobrovolníků představovali alespoň zpočátku českoslovenští Židé, z nichž mnozí prošli sovětskými pracovními tábory. Ke 30. březnu 1942 z celkového počtu 763 osob u československé vojenské jednotky tvořili Židé asi 70 %. I později byli po Rusínech, Češích a Slovácích čtvrtou nejpočetnější národnostní skupinou.²⁵

Jedním z československých Židů propuštěných na amnestii do československé vojenské jednotky v Buzuluku byl i Robert Sylten (původním jménem Silberstein, * 1902) pocházející z Orlové. K útěku před nacistickým pronásledováním se odhodlal v srpnu 1939, své tři děti a manželku ale musel zanechat v Brně. Nejdříve se zhruba dva týdny zdržoval v Katovicích a poté, co 1. září 1939 nacistické Německo napadlo Polsko, pokračoval dál na východ do Lvova.²⁶ Protože ale nemohl najít ve Lvově, který byl v té době zaplaven uprchlíky, stálé zaměstnání, rozhodl se odejít za manželčíným bratrem do Rumunska. Nejprve požádal oficiálně lvovskou NKVD o povolení k výjezdu do Rumunska, poněvadž se však vyřízení žádosti protahovalo, rozhodl se na konci roku 1939 k ilegálnímu přechodu sovětsko-rumunské hranice. Ve vsi Popelniki byl asi 150 metrů od hranic zadržen místními obyvateli a předán příslušníkům Kolomyjského pohraničního oddílu NKVD. Po zatčení byl převezen do města Kolomyja, kde byl také vyslýchán. Přes věznic ve Stanislavově (dnes Ivano-Frankovsk) putoval do vězení ve Vinnici, kde byl 29. června 1940 odsouzen k pěti letům nucených prací.²⁷ Ojedinelost Syltenova případu spočívala v tom, že drtivá většina uprchlíků byla sovětskými orgány odsouzena kvůli ilegálnímu příchodu na území SSSR, zatímco Sylten byl paradoxně odsouzen k vysokému trestu za snahu o ilegální odchod ze SSSR. Na podzim roku 1940 byl pak deportován do tábora nucených prací Knaž-Pogost (Sevželdorlag)²⁸ v republice Komi na severu SSSR.²⁹ Většina vězňů zde byla zaměstnána na stavbě železniční

podezřelých ze špionáže proti SSSR“ a dobrovolný nábor pro Československou vojenskou jednotku v SSSR byl povolen jak z československých státních příslušníků, tak i občanů Sovětského svazu „československé“ národnosti, srov. Zdeněk VALIŠ, *Heliodor Píka v boji za životy Podkarpatorusů*, s. 48.

²⁵ Zdeněk VALIŠ, *Ze sovětských gulagů do československé armády. Heliodor Píka v boji za životy Podkarpatorusů*, Historie a vojenství 57, 208, č. 1, s. 57–58. K 5. únoru 1943 bylo u československé vojenské jednotky z celkem 1892 odvedených osob 141 dobrovolníků, kteří se hlásili k židovské národnosti – z toho 105 u 1. polního praporu, tři u záložního pluku a 33 u náhradní roty. Podle statistiky k 1. listopadu 1944 se u Československé vojenské jednotky hlásilo 16 444 dobrovolníků, z toho 1040 Židů (ne všichni Židé se ale hlásili k židovské národnosti).

²⁶ *Vojenský ústřední archiv - Vojenský historický archiv* (dále jen VÚA-VHA), sb. Kmenové listy - kmenový list Roberta Syltena, č. 8.158/M.

²⁷ DAZO, zn. f. 2558, Vyšetřovací spis Roberta Syltena.

²⁸ Sevželdorlag (zkratka z ruského Severnyj železnodorožnyj ispravitel'no-trudovoj lager, česky Severní železniční nápravně-pracovní tábor) byl zřízen 10. května 1938. Správa sídlila zpočátku v Ust'vym-ském okrese v osadě Knažpogost (či Knaž-Pogost) a později v Železnodorožném okrese v obci (později město) Železnodoržny (od roku 1985 Jemva) na řece Vym. V době Syltenova příjezdu zde bylo vězněno přes 80 tisíc vězňů. Více viz V. BYSTROV, *Průvodce říší zla*, s. 504–505.

²⁹ Jak dokládají dochované zprávy Československé vojenské mise v SSSR z roku 1942 a 1943, která v té době mapovala počty vězněných Čechoslováků v sovětských pracovních lágrech, bylo ve zdejších lágrovém komplexu vězněno mnoho Čechoslováků – především českých Židů, Rusínů, ale i několik

Robert Sylten byl zadržen již v prosinci 1939.

tratě mezi Kotlasem a Vorkutou na 728 km dlouhém úseku Kotlas-Ust'-Kožva.³⁰ Sylten pracoval v táboře nejdříve jako lesní dělník, poté v obuvnické dílně a uplatnil se jako chemik v mýdlárně, kde pracoval až do začátku února 1942, kdy se definitivně dozvěděl o svém propuštění.³¹ Ačkoliv byl z lágru propuštěn už na konci téhož měsíce, u vojenské jednotky v Buzuluku se hlásil až počátkem května 1942. Po příjezdu byl však v tak špatném zdravotním stavu (těžce onemocněl tuberkulózou), že nemohl být nasazen do přímých bojů a z nemoci se léčil mnoho měsíců. Po částečném uzdravení pak vypomáhal při týlových pracích a nakonec byl zařazen do náhradní roty. Až začátkem března 1944 byl Sylten odeslán k Československé vojenské jednotce v SSSR do Jefremova, kde byl přidělen k československému náhradnímu pluku jako sanitář a účastnil se následného tažení východní jednotky zpět do vlasti. V srpnu 1945 byl pak propuštěn z činné služby v československé armádě a mohl se vrátit zpět do Ostravy. Zřejmě v té době se dozvěděl, že celá jeho rodina byla nacisty zavražděna v koncentračním táboře Raasika na území Estonska.³²

Zdaleka ne všichni Čechoslováci ale měli to štěstí a dočkali se svého propuštění: jednalo se pak zejména o osoby odsouzené za špionáž, mnohdy také záviselo na libovůli samotného velitele tábora. Někteří z nich si proto museli odpykat svůj trest až do konce, výjimkou nebylo ani prodloužení trestu či několikaleté vyhnanství na předem určeném místě. Zmíňme například dramatický osud Egona Morgensterna (* 1914) pocházejícího z Fryštátu (dnes součást Karviné). V červnu 1939 se společně se sestrou Fankou a mladším bratrem Arminem rozhodli uprchnout do Polska. Hranici překročili ilegálně na Těšínsku, tehdy obsazeném Polskem, a dostali se až do Krakova. Tam

Čechů, srov. VÚA-VHA, f. ČSvM v SSSR, inv. č. 31, sv. 1, karton 3. Seznam táborů NKVD se stručnou charakteristikou poměrů v nich a s udáním průběhu náborů do čsl. vojenské jednotky.

³⁰ V. BYSTROV, *Průvodce říší zla*, s. 504–505.

³¹ VÚA - VHA, sb. Kmenové listy, kmenový list Roberta Syltena - č. 8.158/M.

³² Archiv bezpečnostních složek Ministerstva vnitra (dále jen ABS), f. Hlavní správa rozvědky (I. správa SNB), r. č. sv. 42601. O osudech Syltenovy rodiny se zmiňuje rovněž dokument *Zapomenuté transporty do Estonska* dokumentaristy Lukáše Příbyla.

je však jednoho dne překvapila polská policie, která hledala uprchlíky bez povolení k pobytu. Svého bratra Armina stačil Egon ještě schovat do skříně, sám byl ale zatčen a odvezen do místní věznice. Propuštění se dočkal až krátce po vypuknutí německo-polské války na začátku září 1939. Zůstal ovšem bez dokladů, jež mu Poláci již nevydali. Bratr Armin se mezitím dostal ilegálně do SSSR. Egon plánoval dojet nejdříve do Rigy a odtud se dostat přes moře do Švédska. Do Lotyšska sice dorazil, ale v Dvinsku (dnes Daugavpils) jej zatkla místní policie, protože u sebe neměl žádné dokumenty. Ve zdejší věznici strávil čtyři měsíce, z toho první měsíc v samovazbě. Poté byl převezen do známé věznice Lukiška ve Vilniusu, kde byl odsouzen za ilegální přechod hranic a špionáž na pět let v nápravně pracovních táborech. Svůj trest si odpykal v táborech kolem řeky Pečory (tzv. Pečorlagu).³³ Také zde vězni pracovali na výstavbě železniční tratě z Kotlasu do Vorkuty. Těžká práce, mizerná strava a náročné klimatické podmínky brzy vedly k velké úmrtnosti vězňů. Rovněž Morgenstern zakrátko těžce onemocněl a také kvůli malým potravinovým přidělům málem zemřel. Již zmíněná amnestie z roku 1942 se na něho bohužel nevztahovala: jednak nemohl bez dokumentů dokázat československou státní příslušnost, jednak se amnestie netýkala lidí odsouzených za špionáž. Nakonec mu ale přeci jen přálo štěstí, neboť ho na přímluvu lékařů-spoluvězňů zařadili na lehčí práci v Kazachstánu. Po téměř třech letech v Pečorlagu byl v dubnu 1943 deportován do dalšího lágru u Aktubinsku (dnes Aktobe) v dnešním Kazachstánu, kde byly podmínky pro přežití o něco přijatelnější. Po dalších dvou letech, v červenci 1945, byl sice konečně propuštěn na svobodu, nadále však musel zůstat v nuceném vyhnanství v Kazachstánu, kde nejdříve pracoval jako řidič v zemědělském kombinátě a po čase přešel ke geologickému průzkumu. Z Kazachstánu se mu nakonec podařilo uprchnout a různými spletitými cestami se dostal až do Moskvy, kde se přihlásil na československém velvyslanectví. Bez souhlasu sovětských úřadů a bez udělení víza ovšem nemohl opustit území SSSR, a proto zde zůstal a v roce 1958 mu bylo přiznáno sovětské občanství. Poté konečně mohl začít pátrat po svých příbuzných, kteří do té doby netušili, zda je naživu. Přes Mezinárodní červený kříž se mu podařilo navázat spojení se sestrou a o rok později jej v SSSR navštívil bratr Richard, od něhož se dozvěděl, že rodiče a jedna ze sester zahynuli v Osvětimi. V roce 1960 mohl poprvé navštívit Československo, povolení k trvalému pobytu však nedostal. Až do důchodu se pak ve Vilniusu živil jako malíř pokojů a natěrač. Teprve jako důchodce obdržel povolení k trvalému pobytu v Československu. V roce 1991 byl na základě zákonů Litevské republiky rehabilitován za neoprávněné věznění a v roce 2002 mu bylo vráceno české občanství. Přesto zůstal žít v Litvě.³⁴

O nekompromisní zvůli tehdejšího sovětského bezpečnostního aparátu vypovídá i osud Adalberta Holzbergera (* 1919), který byl odsouzen k neobvykle vysokému tres-

³³ Sevepečlag (zkratka rusky Severo-Pečorskij ispravitělnno-trudovoj lager, česky Severopečorský nápravně-pracovní tábor) byl zřízen 14. května 1940. Nacházel se v Komijské svazové republice. Správa sídlila zpočátku v osadě Abez na řece Use a později jižněji v železniční stanici Pečora. K 15. června 1941 zde bylo vězněno až 91 664 osob. Více viz V. BYSTROV, *Průvodce říší zla*, s. 499–502.

³⁴ *Sbírka rozhovorů Oddělení dokumentace ÚSTR*, rozhovor s Egonem Morgensternem zaznamenal Jan Dvořák 20. února 2011; Stanislav POSKOČIL – Milada GOLOBOVÁ, *Přežil jsem peklo gulagu*, vydáno vlastním nákladem, Mohelnice 2007; Stanislav POSKOČIL, *Čech v kleštích gulagu*, in: *Žid v boji a odboji. Rezistence československých Židů v letech druhé světové války. Příspěvky účastníků mezinárodní konference konané ve dnech 17.–18. října 2006 v Praze, Praha 2007*, s. 203–206.

Adalbert Holzberger po 10 letech od svého zatčení - foto z roku 1950.

tu - deseti letům nápravně pracovních táborů. Pocházel ze smíšené německo-maďarské rodiny z vesnice Brustury (od roku 1946 Lopuchiv) na Podkarpatské Rusi. V říjnu 1938 odešel společně s dalšími obyvateli Brustur za práci do Německa, odkud se ale po roce vrátil zpět do rodné obce. Protože se zde ale nemohl uživit, rozhodl se hledat lepší zaměstnání v Sovětském svazu. V říjnu 1940 proto překročil ilegálně maďarsko-sovětskou hranici, v jejíž blízkosti byl však i on zadržen sovětskými pohraničníky. Dne 16. června 1943 byl pak odsouzen za špionáž k deseti letům nucených prací (svou roli zde jistě sehrály jeho německé kořeny). Svůj trest si odpykal v Rečlagu (Rečnojlager),³⁵ určeném k izolaci „nejnebezpečnějších živlů“ odsouzených podle § 58 trestního zákoníku. Z Vorkuty byl propuštěn až na podzim roku 1950 a v prosinci téhož roku byl poslán na doživotí do vyhnanství v obci Ust'-Tarka v Novosibirské oblasti. Z místa nuceného pobytu se nesměl vůbec vzdálit, dokonce i k výjezdu pro nakládku dřeva do sousedního města Tatarsk musel mít zvláštní povolení od policie. V té době byl zaměstnán v místním kombinátu jako truhlář. V roce 1955 zažádal prostřednictvím místních úřadů o milost a o přiznání sovětského občanství, neboť byl stále oficiálně občanem Maďarska, přestože se jeho rodná vesnice již nacházela na území SSSR. Jeho žádosti o přidělení sovětského občanství bylo vyhověno začátkem ledna 1956 a v dubnu téhož roku byl Ministerstvem vnitra Novosibirské oblasti konečně propuštěn z vyhnanství.³⁶

Mnozí z vězňů ale dopadli ještě hůře. Nevyrželi totiž podmínky panující v sovětských věznicích a lágrech a dříve či později po svém zatčení zahynuli. Jedním z nich byl i slovenský Žid Mikuláš Végh (* 1920). Ten se několik dní před nacistickou okupací Čech a Moravy vrátil z Brna, kde studoval vysokou školu, do rodných Košic, které byly již od listopadu 1938 okupované Maďarskem. Na podzim 1939 odešel na Podkarpatskou

³⁵ Rečlag (zkratka rusky Rečnoj lager, tj. Říční tábor) byl součástí Vorkutlagu (zkratka z ruského Vorkutinskij ispravitělnno-trudovoj lager, česky Vorkutský nápravně-pracovní tábor), který byl zřízen 10. května 1938. Nacházel se na severu Ruska v Archangelské oblasti na březích Bílého moře. Správa sídlila ve Vorkutě. K 1. ledna 1945 zde bylo drženo 39 711 vězňů. Více viz V. BYSTROV, *Průvodce říší zla*, s. 704–706.

³⁶ DAZO, zn. f. 2558, vyšetřovací spis Adalberta Holzbergera.

Mikuláš Végh krátce po svém zadržení v září 1940.

Rus s cílem přejít do SSSR, kde žili jeho příbuzní. Jeho strýc Imrich Roth, člen KSČ, byl ale už v roce 1938 zatčen NKVD a poslán na osm let do lágrů na Dálném východě. V září 1940 byl při přechodu hranic do Sovětského svazu zadržen také Mikuláš Végh. Poslední informace o jeho věznění pocházejí z 15. října 1941, kdy se nacházel ve vazbě ve věznici v Molotovu (dnes Perm). Odsouzen byl ale až 27. prosince 1941 na pět let nucených prací. Podle nedoložených svědectví zemřel v jednom z lágrů na tyfus.³⁷

Ve Státním archivu Zakarpatské oblasti se dochovaly rovněž údaje o jednotlivcích i skupinách Židů, utíkajících do SSSR přes Podkarpatskou Rus z jiných, většinou sousedních zemí. Jednalo se zejména o stovky osob z Rumunska a Maďarska. Na jejich osudy nebyl výzkum zaměřen, pro ilustraci však zmiňme alespoň jednu z rozsáhlejších skupin rumunských Židů: Příslušníci NKVD zadrželi 3. dubna 1941 nedaleko obce Jablunka skupinu 18 osob (devět žen a devět mužů) za nelegální přechod státní hranice. Jednalo se o Židy z rumunského města Oradea, od roku 1940 okupovaného Maďarskem. Podle vyšetřovacích dokumentů byla skupina přepravena maďarskou policií přes hranici na území Polska okupovaného Sověty. Na základě toho bylo vypracováno i obvinění. Dne 8. června 1941 byli všichni členové skupiny obviněni ve věznici ve Stanislavově z toho, že „byli nelegálně přepraveni maďarskou policií ze strany Maďarska na území SSSR, tedy ze zločinu dle odstavce 80 trestního zákoníku SSSR.“ Dne 16. prosince 1941 byli odsouzeni ke třem až pěti letům vězení v nápravně pracovních táborech. Minimálně pět z nich útrapy lágrů Gulagu nepřezilo (v jejich osobních spisech se dochovala úmrtní oznámení). Řidič Ferdinand Schwarz (* 1901) zemřel 21. dubna 1943 v táborové nemocnici Kargopollagu v Archangelské oblasti na plicní tuberkulózu. Dělník a člen Hašomer Hacair Andrej Axelrod (* 1915) zemřel v tomtéž táboře 12. prosince 1944. Příčinou smrti dle lékařské zprávy byla zástava srdeční činnosti způsobená otevřenou tuberkulózou plic a totální vyčerpáním organismu. V Kargopollagu zemřel 29. října 1944 i obchodník Vladislav Schwarz (* 1913) a 7. února 1945 na tuberkulózu a totální vyčerpání obchodník Ladislav Weiss (* 1920).

³⁷ Tamtéž, vyšetřovací spis Mikuláše Végha.

Vladislav Schwarz po svém zatčení začátkem dubna 1941.

Klenotník Vladislav Grünbaum (* 1914) zemřel 24. prosince 1945 v pracovním táboře na stavbě železnice u Kotlasu.³⁸

Porážka nacistického Německa a jeho spojenců nepřinesla konec utrpení ani mnoha Židům navrátilivším se z koncentračních táborů na Podkarpatskou Rus, jež byla po válce včleněna do Sovětského svazu. Násilná sovětizace Podkarpatské Rusi, která hlavní vahou dolehla především na rusínské a ukrajinské nacionalisty, příslušníky církví, nekomunistické spolky a inteligenci, se dotkla i nacisty zdecimované židovské menšiny. Pro ilustraci uvedme případ Evžena Liebermana (* 1922). Pocházel z obce Sjurte ze židovské obchodní rodiny. Absolvoval osm tříd obecné školy. V roce 1943 byl, stejně jako jeho bratr Herman, zavlečen do maďarských pracovních táborů, kde setrval až do konce války. Ostatní sourozenci a rodiče zahynuli v nacistických táborech. Po osvobození se přestěhoval do Užhorodu, kde pracoval jako prodavač zmrzliny. V dubnu 1946 se oženil s Elizavetou Šumbergerovou (* 1929), která se v roce 1944 vrátila z Osvětimi, kde zahynuli její rodiče Izrail a Alexandra Šumbergerovi a celá řada příbuzných. Lieberman již v roce 1945 optoval pro ČSR, jeho manželce to však později nebylo umožněno. Rozhodli se tedy pro ilegální odchod nejprve za příbuznými do rumunského Satu Mare a následně do Československa. Společně s nimi se rozhodl utéci i Liebermanův blízký přítel a soused ze Sjurte, obuvník Arpád Elkovič (* 1908), se svou ženou, švadlenou Olgou Elkovič (* 1927), která přežila holocaust v koncentračním táboře Bergen-Belsen. Dne 27. října 1946 kolem 21. hodiny byly oba manželské páry zatčeny sovětskými pohraničníky nedaleko vesnice Černy, asi 80 metrů od rumunské hranice a předány orgánům NKVD. Na seznamu věcí zabavených během prohlídky jsou u Liebermana uvedeny mimo jiné dva modlitební pásky či americká zlatá mince, kterou si přivezla jeho manželka z Osvětimi. Elizaveta Liebermanová byla vzhledem ke svému těhotenství po několika měsících propuštěna z vazby. Evžen Lieberman byl obviněn z organizace skupinového přechodu hranice a o rok později, 24. prosince 1946, odsouzen vojenským tribunálem v Užhorodu na tři roky vězení v táborech Gulagu v okolí Uchy.³⁹

³⁸ Tamtéž, vyšetřovací spis Arpáda Kleina a spol.

³⁹ Uchtižemlag (zkráceno z ruského Uchto-lžemskij ispravitelno-trudovoj lager neboli česky Uchto-lžemský nápravně-pracovní tábor) byl zřízen 10. května 1938 vyčleněním ze zrušeného Uchtpečlagu.

Воск. отмир. д.р. и 058102
 9/9, неч. д.р. и Шен
 ИЗВЕЩЕНИЕ
 Секретно
 ЦУЗ 489

ОБ УБИТИИ ЗАКЛЮЧЕННОГО ИЗ ЛАГЕРЯ—КОЛОНИИ

1. Фамилия Шварц

2. Имя и отчество Владислав Артурович
 он-же

3. Год рождения 1913. 4. Место рождения г. Нодьварод Венгрия.

5. Арестован „У“ „IV“ 1941 г. 6. Кем 5 Отдел 95 Погранотряда.

7. Осужден „16“ „XII“ 1941 г. 8. Кем Особым совеща-
нием при НКВД СССР.
 ст. ст. УК. СОВ срок 5 лет

9. Переведен „ “ „ “ 1941 г. в
 (Указать место заключения, куда переведен)

10. Освобожден „ “ „ “ 1941 г.
 (указать по отбытии наказания, или досрочно, если досрочно по чьему постановлению)

11. Умер „29“ „X“ 1941 г. 12. Извещение о смерти послано Архангельской обл. г. Архангельск
 (указать ОАГС—какой области)
31 „X“ 1941 г.

13. Совершил побег „ “ „ “ 1941 г.

14. Извещение составлено в Каргопольлаг НКВД СССР
 Составил Гашев
 (фамилия)

Oznámení o úmrtí Vladislava Schwarze v Kargopolagu z října 1944.

Nacházeli se na severu Ruska v Komijské autonomní sovětské socialistické republice. Správa sídlila na břehu řeky Uchty zpočátku v osadě Čibju, v roce 1943 se Čibju stalo městem a bylo pojmenováno také Uchta. K 1. červenci 1941 se zde nacházelo 39 087 vězňů. Více viz V. BYSTROV, *Průvodce říší zla*, s. 653–655.

Arpád Elkovič byl rovněž odsouzen na nucenou práci do táborů Gulagu, odkud se nikdy nevrátil. Lieberman měl větší štěstí – z tábora Gulagu se po dvou letech dostal, vydávaje se za polského státního občana. Nejprve byl deportován do Polska, odkud přešel ilegálně s pomocí American Jewish Joint Distribution Committee (JOINT) do Československa. Zde se mu podařilo zlegalizovat pobyt a znovu se setkat s manželkou a synem. Tím však jeho střet s komunistickým režimem neskončil. V Československu se zapojil do podzemních aktivit Židovské obce a JOINTu, které spočívaly hlavně v převádění židovských uprchlíků z Maďarska, Polska a Československa do Rakouska, odkud pokračovali do Palestiny. Jeho bratr Herman pomáhal financovat chod židovských institucí ilegálním obchodem. Po odhalení jejich aktivit a zatčení ze strany komunistických bezpečnostních orgánů byl Herman utýrán k smrti ve vyšetřovací vazbě v Ruzyni, zatímco Evžen Lieberman byl odsouzen k sedmiletému trestu vězení. Po propuštění mu bylo umožněno v roce 1965 vycestovat do Izraele.⁴⁰

Výzkum SOH v archivech Zakarpatské oblasti částečně představený v této studii znovu dokazuje, že studium materiálů NKVD v ukrajinských archivech již není ani pro zahraniční badatele zapovězeno. Přístup k požadovaným dokumentům by ale jistě nebyl tak úspěšný bez pomoci místních historiků a náklonnosti vedení užhorodských archivů k projektu, který zachycuje osudy posledních svědků stalinských represí původem z Podkarpatské Rusi. Daleko větší výzvu však představují archivy na území Ruské federace či v ukrajinském Lvově, kudy v průběhu války prošlo nesrovnatelně více uprchlíků. Jejich osobní vyšetřovací spisy ale stále nejsou uspořádány v podrobném inventáři, tak jak tomu je již řadu let v užhorodských archivech. Pro další výzkum perzekuce československých Židů v SSSR v období druhé světové války však představují zásadní zdroj informací. Tímto směrem se proto ubírají další snahy SOH.

⁴⁰ Srov. *Archiv Bezpečnostní služby Ukrajiny (SBU) Zakarpatské oblasti*, vyšetřovací spis Evžena Liebermana; ABS, f. *Vyšetřovací spisy - Ministerstvo vnitra*, vyšetřovací spis archivní číslo 580660 MV, Evžen Lieberman; *Sbírka rozhovorů SOH ÚSTR*: Rozhovor s Evženem Liebermanem, zaznamenal Adam Hradílek, 28. listopadu 2012; rozhovor s Elizavetou Kořínkovou (rozenou Šumergerovou, později Liebermanovou), zaznamenal Adam Hradílek, 12. února 2012; *Vzpomínky Evžena Liebermana* – rukopis uložen v archivu Skupiny orální historie ÚSTR.